

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Behandling av fraseologi i Norsk Ordbok

Forfatter: Lars S. Vikør

Kilde: Nordiska Studier i Lexikografi 9, 2008, s. 465-476
Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Akureyri 22.-26. maj 2007

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

LARS S. VIKØR

Behandling av fraseologi i Norsk Ordbok

Treatment of phraseology is an important part of lexicography, which has been given extensive attention during the most recent decades. In *Norsk Ordbok* ('Norwegian Dictionary'), as in many sister projects, this has been done less systematically than desirable in the past. At present, when the project is being thoroughly revised, a systematization has been undertaken. This is not yet finished, but here I introduce a typology of Norwegian phrases related to three possible ways of presenting them in the dictionary: as separate lemmas (only recommended for foreign phrases imported integrally into Norwegian), as sublemmas (roughly for the most idiomatic phrases) and as editorial examples (mostly collocations or looser word combinations, and expressions with a normal sentence structure). The typology is based on grammatical criteria, and for each category examples are given, followed by an indication of the most suitable lexicographic treatment according to the view of the author.

1 Bakgrunn

Fraseologi er ikkje berre eit spesialområde for ein bestemt ordbokssjanger, men eit kjerneområde for alle større ordbøker, og aller mest for store nasjonale definisjonsordbøker. I tradisjonell leksikografi har dette språknivået ofte vorte behandla ganske usystematisk, og mitt prosjekt, *Norsk Ordbok* er ikkje noko unntak i så måte. Dei siste åra har vi arbeidd med ei systematisering som blant anna har bestått i ei klassifisering av frasetypar. Det kan gjerast på ulike måtar og ut frå ulike kriterium, men eg legg her fram eit forsøk eg har gjort i *Norsk Ordbok*-samanheng. Eg har bygd på tidlegare forsøk og grunnlagsmateriale frå kollega Oddrun Grønvik i det same prosjektet, og på fraseologi-kapitlet i Valerij Berkovs *Norsk ordlære* (Berkov 1997: 93–107). Men slik denne typologien blir lagd fram her, er eg eineansvarleg for han. Han er ikkje "vedteken" i *Norsk Ordbok*-samanheng, men skal munne ut i eit omforeint sett retningslinjer for den leksikografiske behandlinga av frasar, som vi i *Norsk Ordbok* kallar *fleirordige uttrykk*. Og sidan dei nordgermanske språka vel er nokså like når det gjeld grunnmønstra i fraseologien, håpar eg at dette kan ha ein viss overføringsverdi til andre, i alle fall som eit diskusjonsgrunnlag.

2 Tre behandlingsmåtar

Fleirordige uttrykk kan i *Norsk Ordbok* i prinsippet behandlast på tre måtar: Dei kan vere *eigne oppslag* (fleirordslemma), dei kan vere *underoppslag* (sublemma),

dvs. halvveges sjølvstendige ordartiklar plasserte under eit vanleg eittordslemma, eller dei kan ha status som *redaksjonelt døme* i ein vanleg artikkel. Systemet kan setjast opp slik:

1. *Eige oppslag* (lemma) (sjeldan)
2. *Underoppslag* (UO, sublemma):
Eit underoppslag er ein artikkelbolk som behandlar visse typar fleirordige uttrykk, og som inneheld dei funksjonelle delane av ein vanleg innhaldsartikkel, nemleg tydingsbolk(ar) med definisjon(ar) og eventuelle døme med kjeldefesting. Underoppslaget er i halvfeit. Eit underoppslag eller ei rekkje av underoppslag avsluttar alltid ein tydingsbolk i hovudartikkelen (dvs. at det eller dei også kan utgjere ein heil tydingsbolk i seg sjølv).
3. *Redaksjonelt døme* (RD; redaksjonelt eksempel):
Eit redaksjonelt døme er ei gjengiving av ein frase (oftast kollokasjon) som er forholdsviss godt innarbeidd i språket og godt representert i materialet, eventuelt med varierende form. Redaksjonelle døme kan ha forklaring, men har ikkje kjeldemarkering, og står såleis på redaksjonens ansvar. Redaksjonelle døme i *Norsk Ordbok* står i kursiv.

Det nye i *Norsk Ordbok*-samanheng er omgrepet *underoppslag*. Tradisjonelt har behandlinga av frasar i ordboksartiklane skjedd ved bruk av *redaksjonelle døme*. Det vil, som sagt ovanfor, seie at frasen er gjengitt i kursiv, den vanlege måten å gjengi språkbrukseksempel og sitat på, og (om nødvendig) forsynt med ei forklaring og eventuelt eit kjeldefesta sitat eller fleire som viser bruken i kontekst. Redaksjonelle døme og sitat har altså same typografiske status i artikkelen, forskjellen er berre at sitat har ei kjeldemarkering etter seg og følgjer rettskrivinga i originalen, mens dei redaksjonelle døma står utan kjelde og har den rettskrivinga som ordboka bruker redaksjonelt. Vilåret for bruk av redaksjonelle døme er at frasen finst i såpass mange eller ulike kjelder at han kan reknast som (meir eller mindre) vanleg brukt i språket.

I den gamle redigeringsmåten, som gjekk ut på rein manuell skriving av artiklane, var det ingenting i vegen for å vere fleksibel her. I den nye redigeringsapplikasjonen som er teken i bruk frå det sist utkomne bandet, band 6, har vi måtta lage strengare kriterium og meir firkanta reglar for artikkeloppsettet, og i den samanhengen oppretta vi ein ny kategori som vi kalla underoppslag til skilnad frå redaksjonelle døme. Underoppslaget står i halvfeit, men innbakt i ein artikkel med eit enkeltord som hovudoppslag. Her følgjer to eksempel på artiklar (utdrag), der den første har eit redaksjonelt døme og den andre eit underoppslag (med to sitat som eksemplifiserer underoppslaget). Parentes med prikkar "(...)" står for kjeldereferansar som eg her har utelate:

katte-pine f lei knipe, vanskeleg situasjon (...): *koma i kattepine*.

klut m ... **1** lite stykke vovi el sydd ty ... // i vend **vera ein raud klut** vera omstridd og utfordrande; vekkja harme (...): *for Elisabet var Wibe-namnet ein raud klut (...)* / iron.: *NRK (har) i mange år vore den raude kluten for gode nordmenn (...)* ...

Å finne kriterium for når ein frase skal plasserast i den eine eller den andre av desse kategoriane, har vore ei av dei store utfordringane i redigeringsarbeidet. Eg har derfor altså prøvd å lage ein typologi over frasar og fordele dei ulike typane på desse tre behandlingsmåtene etter bestemte kriterium. Det er den eg legg fram her. Anbefalingane av oppføringsmåtar for kvar kategori er så langt berre forslag, vi driv framleis og diskuterer dette i *Norsk Ordbok* og har ikkje vedteke noko. Så det er berre mitt private utkast eg legg fram. Men eg trur ein slik typologi kan ha fagleg leksikografisk interesse som eit diskusjonsgrunnlag og kanskje ein analyseriskeiskap også ut over *Norsk Ordbok*.

3 To synspunkt

Som nemnt kallast *frase* i *Norsk Ordbok* ofte *fleirordig uttrykk*, og det er ei samle-nemning på konstruksjonar, kollokasjonar og idiom. Utgangspunktet mitt er at slike fleirordige uttrykk kan sjåast under to hovudsynsvinklar. Det er:

- *uttrykkets synspunkt*: uttrykket skal med, men kor skal det plasserast?
- *ordets synspunkt*: ordet skal belysast, kva uttrykk trengst?

Uttrykkets synspunkt disponerer for underoppslag (eller eigne oppslag i særlege tilfelle), ordets synspunkt disponerer for redaksjonelt døme.

Flyge i flint 'eksplodere av raseri' må stå forklart i ordboka, men det er eit metaforisk uttrykk som verken involverer reell flyging eller flintestein. I *Norsk Ordbok* er det plassert under **flyga**:

flyga (sund) i flint(estein) springa sund i småstykke; overf sprekka av sinne ... / ofte i samb med adv som *mest, nesten* o l: *rysen vart so vond at han mest flaug i flint (...)*

Men det står også under **flint**:

vanl i vend *flyga i flint* sprekka av sinne, bli fykande sint: *om du vart så sint at du flaug i flint (...)* / *eg ... gjordeest brått så vill og sint, at eg nesten flaug i flint (...)

Dette var den tradisjonelle behandlingsmåten, med uttrykket oppført som redaksjonelt døme med eksemplifiseringar i form av sitat med kjelder. I dag ville dette ha blitt eit underoppslag, og det ville berre ha stått under eitt av oppslagsorda **flyga** eller **flint**. Truleg helst under **flint**, som er det mest særmerkte ordet i frasen, og i artikkelen **flyga** ville det ha stått på ein semantisk passende plass: "*flyga i flint* sjå *flint*".

Når verbet *flyga* skal beskrivast – i ein lang artikkel – skal det også vere med

ei tyding "(stendig) farta, reika ikring, serl føremålslaust, resultatlaust el med lite sømeleg ærend", og da trengst det illustrerande uttrykk og setningar: "*han er ute og flyg / han flyg ikring og gjer ugagn / flyga med slarv*". Desse er ikkje kjeldefesta, og dermed er dei redaksjonelle døme; dei utdjupar og illustrerer tydinga. Nokon eigen funksjon i språket utover det har dei ikkje.

4 Tre typar inndelingskriterium

Når ein skal klassifisere fleirordige uttrykk, kan ein byggje på fleire typar kriterium. Det kan vere:

1. *Oppbygginga av uttrykket*
2. *Funksjonen til uttrykket i setninga*
3. *Leksikaliseringsgrad*

Det første kriteriet er grammatisk. Eg skil mellom tre hovudtypar: *hypotaktiske uttrykk* eller *hypotagme*, *parataktiske uttrykk* eller *paratagme*, og *uttrykk i setningsform*. Hypotagme har ein kjerne eller basis, i norsk grammatikk også kalla overledd, og eitt eller fleire underordna ledd som vi kallar underledd eller adledd. Paratagme har to eller fleire (oftast berre to) sidestilte ledd med ein forbindar, vanlegvis *og*. Setningsform inneber det vanlege kriteriet: subjekt og verbal med eventuelle utfyllingar. Eg har ein fjerde kategori som er meir pragmatisk, nemleg *innlånte uttrykk* som fungerer som heilskapar. Eigentleg kunne dei inngå i ei overordna inndeling med alle dei opphavleg norske uttrykka som motsetning, men kompleksiteten i typologien blir stor nok utan enda eit nivå i strukturen.

Den andre kriteriet er også grammatisk, men perifert. Det dreiar seg om den funksjonen uttrykket samla får i setninga. Normalt vil ein nominalfrase fungere som eit nomen (subjekt, objekt osv.), ein verbalfrase som verbal osv. Kriteriet gir altså same inndeling som det førre, men vi har nokre få avvik i tilfelle av grammatikalisering, til dømes at eit adverbialt uttrykk som *så sant* blir brukt som subjunksjon og altså går over frå å vere innhaldsord (*sant* av *sann*) til å bli eit grammatisk funksjonsord (som prinsipielt kunne vore samanskrive: *så sant*, men ikkje blir det fordi rettskrivinga tilseier særskriving): *eg tek turen så sant det ikkje blir uvêr* (der *så sant* er ekvivalent med subjunksjonen *dersom* eller *om*). Dette kriteriet er så perifert at eg ser bort frå det her (men sjå 5.1.2.b nedanfor).

Det tredje kriteriet er derimot svært viktig, og det går på tvers av det første. Det er *leksikaliseringsgrad*, altså i kor stor grad uttrykket er ein fast og sjølvstendig frase og ikkje berre ein tilfeldig og utbytbar ordkombinasjon. Dette er fraseologiens område, og på dette feltet er det gjort mykje godt teoretisk arbeid (eg viser her berre til Svensén 2004). Vi har den kjende skalaen frå konstruksjon (*lese i ei bok, ete ei brødskiye*), over kollokasjon (*lese til eksamen, ete frukost*) til idiom (*lese nokon teksta, ete kirsebær med dei store*), med ulike gradar av fastheit og idiomatisk sjølvstende inn- anfor kvar kategori (fri vs. fast ordkombinasjon, open vs. lukka kollokasjon osv.).

Problemet med denne skalaen er at han er ganske diffus, med glidande overgangar mellom kategoriane, så ein må bruke ein stor grad av skjønning når ein plasserer enkeltuttrykk inn. Klare og prototypiske idiom, kollokasjonar osv, finst det sjølvsagt mange av, men for ei ordbok som prinsipielt skal dekkje eit heilt ordforråd, er det dei vanskelege overgangstilfella som er viktige. Det må finnast ein måte å behandle dei på.

Typologien min tek utgangspunkt i den *grammatiske oppbygginga* av uttrykka, og byggjer på den overordna firedeling under kriterium 1 ovanfor. Det har den fordel at ein stort sett kan setje opp klare kategoriar bygde på faste kjennemerke. På grunnlag av det set eg opp ein typologi. For kvar enkelt kategori vurderer eg så kva oppføringsmåte kategorien naturleg disponerer for. Da må eg også trekkje inn kriteriet leksikaliseringsgrad. Somme kategoriar består av sterkt leksikaliserede uttrykk, som derfor blir tilrådde å førast opp som UO. Andre tenderer mot å bestå av lausare og meir eller mindre uetablerte ordkombinasjonar som følgjer bestemte grammatiske konstruksjonsreglar og opptrer saman av semantiske grunnar, dei blir RD. Setningsform disponerer alltid for RD.

Leksikaliseringsgrad blir såleis eit viktig, men ikkje heilt avgjerande, kriterium for fordelinga på dei to oppføringsmåtene. Men, som eg har sagt ovanfor, er leksikaliseringsskalaen diffus, og dermed vanskeleg å handtere. Mange av dei kategoriane eg fører opp, vil innehalde uttrykk av ulike leksikaliseringsgradar, slik at enkeltuttrykka må førast som RD eller UO alt etter kor idiomatiserte dei er. Da må redaktøren vurdere dette på bakgrunn av eigen språksans og framfor alt av korleis uttrykket er brukt i datamaterialet, og kanskje ha ei vanskeleg avveging å gjere. Full konsekvens i behandlingsmåten er neppe mogleg å oppnå når gråsonene er så store som her.

Men vi har eit par meir handfaste leksikografiske prinsipp for fordelinga mellom RD og UO, og dei er overordna også om dei går på tvers av den fordelinga eg foreslår her. Vi bruker UO der *ein frase har fleire tydingar* eller *vi vil eksemplifisere frasen med sitat*. Ein frase kan for eksempel vere eit idiom med overført metaforisk tyding, og samtidig førekomme som kollokasjon med ei meir konkret tyding. *Å vere på jordet* er eit typisk norsk døme. Konkret betyr det å vere på åkeren og arbeide der. Metaforisk betyr det, etter definisjonen i *Norsk Ordbok*, å "vera desorientert el uvitande". Da kan det jamvel graderast: *å vere heilt på jordet* – i den konkrete tydinga blir det ei umogleg samanstilling. Da lagar vi underoppslag, som det her er naturleg å plassere under **jorde** 'åker'. I det aktuelle tilfellet er den konkrete tydinga ikkje ført opp i ordboka i det heile, den er blitt oppfatta som sjølvsagd. Samfunnsutviklinga har dessutan ført til at den konkrete tydinga er blitt sjeldan, mens den metaforiske er ganske vanleg. Andre gonger fører vi opp begge tydingane, og gir gjerne eit brukseksempel i sitatform på den metaforiske eller på begge. Når eit uttrykk har to eller fleire tydingar og det er tilgang på fleire sitat med uttrykket, har vi i seg sjølv sterke indikasjonar på leksikalisering.

5 Typologi

5.0 Innleiing

Så går vi over til sjølve typologien. Under kvar kategori gir eg ein del konkrete eksempel på uttrykk, og drøftar eventuelle problem ved kategorien. Så gir eg ei anbefaling om oppføringsmåte, RD eller UO, og kva slags hovudoppslag uttrykket bør behandlast under, t.d. første ordet i frasen (*av og til* under **av**), kjerneleddet i frasen (*kvit dverg* under **dverg**), det mest innhaldstunge ordet i frasen (*leggja saka daud* under **sak**) osv. Ord i halvfeit refererer til hovudoppslag i ordboka, fleirordsuttrykk i halvfeit refererer til underoppslag.

Ein kan merke seg at mange av dei uttrykka eg siterer, allereie er behandla i dei utkomne banda i ordboka. Men det ser eg her bort frå: Dette er ikkje ei beskriving av tidlegare ordbokspraksis, men eit forslag til framtidig behandling. Tanken er jo at når papirordboka er fullført i 2014, skal datamaterialet forvalta vidare i form av ei elektronisk og stadig oppdatert ordbok, og da er det meininga at også dei tidlegare delane av ordboka skal tilpassast dei nye strukturane vi er i gang med å leggje fast no.

Eg siterer eksempeluttrykk i *Norsk Ordboks* rettskriving, som stammar frå 1938 og i ein del ord nyttar noko eldre former enn dei som er vanlege i nynorsk i dag. Men skilnaden er ikkje særleg stor. Det viktigaste er at infinitiv endar på *-a*, mens endinga *-e* er vanlegast i dag og også blir brukt i mi eiga tekst i denne artikkelen.

Det kan vere eit problem for ikkje-norske lesarar at ein del av dei idiomatiserte uttrykka kan vere vanskelege å forstå, sjølv om andre er meir fellesnordiske. Det har ikkje vore mogleg for meg å sortere vekk eller leggje inn forklaringar på det mest eksklusivt norske eller nynorske, også fordi eg ikkje alltid har full innsikt i kva som er særnorsk vs. fellesnordisk. Men hovudpoenget, sjølv struktureringa, håpar eg likevel går tilstrekkeleg klart fram.

5.1 Hypotaktiske uttrykk

5.1.1 Nominalfrasar

- a. bestemmarledd + substantiv: *den gong, den tid, sine dagars ende, beste evne, inga årsak, dei rikes bord*
- b. beskrivarledd + substantiv: *fritt leide, god dag, grøn mann, kvit dverg, høg sigarføring, berr himmel, levande leksikon, blått blod, vårt daglege brød, forboden frukt*
- c. substantiv (nominal) + komplement: *litt av kvart, lus på tjørekost, smular frå dei rikes bord, spøk til side, ingen regel utan unnatak, ingen roser utan tornar, smør på flesk*

Kan ha alle leksikaliseringsgradar. Men bruk av naken ubestemt form (av teljelege substantiv) er ofte kriterium på at det er eit idiom. Døme: *grøn mann* 'trafikklys på grønt med bilete av ein gåande mann' motsett *ein grøn mann*, som t.d. kan vere ein mann i grøn uniform. Det same gjeld bruk av sjeldsynte ord (*leide*) eller (meir i nynorsk enn i bokmål¹) genitivuttrykk (*dei rikes bord*). Helsingfrasar er vel alltid idiom.

Oppføring: normalt som RD under kjerneleddet. Ved reine idiom truleg UO under første innhaldstunge ord (gjerne med tilvising frå det andre ordet).

5.1.2 Adjektivfrasar

- a. (forsterkande el. modifierande) adverb + adjektiv: *knekkjande likegyldig, ovende ven, grønaktig gul*: stort sett brukt predikativt.

Oppføring: helst som RD under kjerneordet (under begge dersom sambandet mellom orda er eksklusivt, som i *knekkjande likegyldig*, elles er det nok å nemne uttrykket som døme på bruken under eitt av (el. sjeldan begge) orda.

- b. avbleikt gradsadverb pluss nøytrumsadjektiv: *så sant, så snart, så vidt, så visst*. Desse kan opptre som funksjonsord (subjunksjonar).

Oppføring: truleg helst som UO under kjerneordet med tilvising frå *så*. Eit spørsmål for seg er om vi skal ha dei under **sann, snar, vid, viss** eller ha eige oppslag på nøytrumsformene. Det er gode argument for det siste, for dei fungerer nokså uavhengig av grunnformene både semantisk og funksjonelt. For dei mest grammatikaliserte kan vi vurdere eigne oppslag.

5.1.3 Preposisjonsfrasar

Desse består av preposisjon + nominal, og er her grupperte etter kva type nominal preposisjonen styrer):

- a. substantiv i bestemt form eller teljelege substantiv i ubestemt form med artikkel: *av verste skuffe, borti veggene, i grunnen, i lengda, i mellomtida, i siste liten, i vissa, på flygande flekken, på hangande håret (eller på eit hangande hår)*

Oppføring: normalt som RD under nominalet (somme av dei kan i tillegg vere med som døme på bruken under preposisjonane), men når det er eit klart idiom (som *i grunnen, i lengda, i mellomtida, i vissa*) kan det vere UO (framleis under nominalet).

- b. substantiv i naken ubøygde form (ubestemt form utan artikkel): *av ukjent opphav, i breidd med, i dag, i sumar, i stand til, på lag, på ståande*

1 Genitiv med endinga *-s* er umarkert i bokmål, men ikkje i nynorsk, som føretrakkjer preposisjonsuttrykk med *til* eller andre omskrivingsmåtar (heller *huset til presten* enn *prestens hus*). Men i høgtidleg stil eller i faste og idiomatiserte uttrykk kan s-genitiv brukast utan å bli stempla som dårleg språk også i nynorsk.

for, til nytte, til side, under berr himmel. Uklar overgang til dei to neste gruppene, c og d (som i *i blinde*). Denne typen tenderer til å vere leksikalisert som idiom.

Oppføring: gjerne som UO, under nominalet (men som RD når det er gjennom-siktig, som *av ukjent opphav*).

- c. substantiv (el. adjektiv) i stivna kasusform (dativ eller genitiv): *av garde, i hende, på fote, på langs, til dels, til gode, til lags, til rors, til sals, til stades*

Oppføring: UO under nominalet (grunnform) er vel mest naturleg her, altså **av garde** under **gard** osv. Men det bør vere med døme på typen med tilvising under preposisjonen, altså under **av** med tilvising til **gard**. Dette gjeld særleg ved *til*, sidan det er veldig mange uttrykk med *til* + substantiv med *-s*.

- d. substantiv som berre finst i slik frase: *i går, i hel, i mak, i miss (mist), i overmorgon, i senn, i svime, om kapp, til overs, til pers*

Oppføring: UO under nominalet vel mest naturleg her òg.

- e. adjektiv eller funksjonsord, t.d. pronomen: *for det, i alt, i det minste, i seg sjølv, på ny, på nytt, til sist*

Oppføring: også her helst som UO under nominalet (i grunnform: **i alt** under **all**, **på nytt** under **ny**).

5.1.4 Verbfrasar

- a. verb + partikkel (adverb, preposisjon, refleksivpronomen ev. kombinert med annan partikkel): *gie seg, gripa inn, gå av, gå for seg, gå forbi, gå fri, gå seg vill, koma i hug, lyfta opp, ta av*

Oppføring: UO under verbet (samla og alfabetisert i eigen tydingsbolk til slutt i verbartikkelen).

- b. same typen med lengre utfylling: *byrja med to tome hender, koma på si rette hylle, setja seg på sin høge hest, ikkje vera fødd i går, betala i dyre dommar, slå til lyd for noko, få på pelsen, leita høgt og lågt, leva i sus og dus, slå seg for brystet, halda saman i tjukt og tunt, gå som varmt kveitebrød*

Oppføring: RD under verbet, i alle fall normalt. Men utfyllingane er ofte så innhaldstunge at det kan høve å behandle uttrykka der, og da kjem dei i andre kategoriar i denne oversikta (som nominal- eller preposisjonsuttrykk, eller som ordpar (*sus og dus*, til dømes)).

- c. verb + objekt + eventuell utfylling: *berga livet, leggja saka daud, gjeva nokon det glatte lag, snu kappa etter vinden, stikka noko under stol, gjera*

ein mygg til ein elefant, føra nokon bak lyset, selja skinnet før bjørnen er skoten, mjøla si eiga kake, ha sine svin på skogen, kasta perler for svin, ikkje sjå skogen for berre tre

Oppføring: helst som RD, men kan stå som UO når det er eit klart idiom. Det er vanskeleg å gi generelle retningslinjer for plasseringa, fordi uttrykka er så ueinsarta, men ein bør avvege mellom verbet og det mest innhaldstunge ordet i uttrykket når dette ikkje er verbet. Fleire av dei ordtakslignande sekvensane kan ein forøvrig sjå på som setningar utan subjekt og med infinitivform, og presentere dei som RD i setningsform under det semantisk tyngste ordet, t.d. *han gav gutane det glatte lag* under **glatt**, *ein skal ikkje selja skinnet før bjørnen er skoten* under **bjørn**, *disponenten hadde sine svin på skogen* under **svin**.

5.1.5 Adverbfrasar

fritt fram, nære på

Oppføring: Dette er ein vanskeleg kategori, men slike leksikaliserte samband høver vel best som UO under det første ordet.

5.1.6 Interjeksjonsfrasar

ja visst, ja så menn

Kanskje termen ikkje er så god, men det går på interjeksjonar som *ja, nei, jau* + utfyllande tillegg.

Oppføring: eigne oppslag (men *så menn* høver kanskje best som UO under *så*).

5.2 Parataktiske uttrykk

5.2.1 Ordpar

- a. med innhaldsord: *fatta og begripa, gud og kvar mann, likt og ulikt, dag og natt, kort og godt, ros og ris, skikk og bruk, fyr og flamme, velja og vraka, himmel og jord, vidt og breitt, fattig og rik*

Oppføring: RD (men UO når dei er faste og har idiomkarakter, altså ikkje er gjennomslittige ut frå enkeltorda) under første ordet med tilvising frå siste.

- b. med innhaldsord innbakt i preposisjonsfrase: *frå spøk til alvor, frå topp til tå, gjennom marg og bein, i flokk og fylgje, i ny og ne, i tur og orden, med hud og hår, med nebb og klør, med råd og dåd, mellom borken og veden, på godt og vondt, på nåde og unåde, på rad og rekkje, på sett og vis, til odel og eige*; med konjunksjonar: *korkje fugl eller fisk*

Oppføring: RD (same atterhald som ovanfor), under første innhaldsordet, med tilvising frå siste.

- c. med ord som berre (eller nesten berre) blir nytta i dette uttrykket:
med brask og bram, rubb og rake, skalta og valta, kreti og pleti, klabb og babb

Oppføring: UO under første ordet (tilvising frå det andre trengst kanskje ikkje – truleg vil brukarar flest sjå uttrykket som ein samla heilskap og berre slå opp på det første ordet).

- d. med eit slikt ord pluss eit vanleg innhaldsord (innhaldsordet normalt, men ikkje alltid, først): *med naud og neppe, på lukke og fromme, fri og frank, kvar smitt og smule, rubb og stubb*

Oppføring: UO under det vanlege innhaldsordet, med tilvising frå det andre ordet dersom det står først.

- e. med funksjonsord: *av og til, i og med, i og for seg, til og frå, eine og åleine, i eitt og alt, her og der, hundre og ein*

Oppføring: UO under første ord eller første innhaldstunge ord.

- f. særlege uttrykk, som banningar av typen *for svarte svingande*

Oppføring: helst som RD under første innhaldsordet.

5.2.2 Frasepar

aust, vest – heime best; ute av auga, ute av sinn; dess fleire kokkar, dess meir søl; betre føre var enn etter snar. Desse har ofte ordtak-karakter.

Oppføring: RD under første ordet, ev. tilvising frå seinare nøkkelord i frasen.

5.2.3 Samanlikningsuttrykk

som lus på tjørekost, som sild i (ei) tunne, som eit olja lyn, som kua i ei grøn eng, som sokken i jorda, som eld i turt gras, som fot i hose, full som ei alke, fara eller koma som eit uvêr

Oppføring: RD under første innhaldsord, med ev. tilvising frå seinare nøkkelord.

5.3 Setningar

5.3.1 Setningar med innhaldstungt subjekt

lukka er betre enn forstanden; ein fugl i handa er betre enn ti på taket; det hjarta er fullt av, renn munnen over med; nye kostar feiar best; gamal vane er vond å venda; lita tuve kan velta stort lass; naud lærer naken kvinne å spinna; tjuv trur kvar mann stel; utakk er verdas løn; ein god ting kan ikkje seiast for ofte; tida lækjer alle sår; brent barn skyr elden; mange bekker små gjer ei stor å; skipet gjekk under med mann og mus

Oppføring: RD, normalt under første innhaldstunge ord. Dei fleste av desse setningane er ordtak, og dei kan ofte stå som sitat med kjelde og tilvising til andre kjelder med andre variantar av ordtaket.

5.3.2 Setningar med upersonleg subjekt

det ber reint av; det er ugler i mosen; det er hipp som happ; det er eitt feitt; det spelar inga rolle

Oppføring: RD under første innhaldstunge ord (i ”det er”-setningar bør ein òg kunne sløyfe ”det er” og behandle kjernen i uttrykket som eige idiom i form av eit UO, som **hipp som happ** og **eitt feitt**).

5.3.3 Setningar med ubestemt pronomen som subjekt (og imperativsetningar)

har ein sagt A, så får ein seia B; pris ikkje dagen før sola går ned; ingen blir profet i sitt eige land; som ein ropar i skogen, får ein svar; ein lærer så lenge ein lever

Oppføring: RD under første innhaldstunge ord.

5.3.4 Ordtak

av typen: *ein må hjelpa seg med det ein har, sa kjerringa, ho turka bordet med katta*

Oppføring: RD eller sitat med kjelde under første innhaldstunge ord, her under **hjelpa**, gjerne plassert inn under eit UO: **hjelpa seg med**.

5.4 Lånte uttrykk

Med det meiner vi uttrykk som er importerte som heilskapar frå eit framandt språk:

columbi egg, coming man, in extenso, prima vista, pro et contra

Oppføring: eigne oppslag. I uttrykk som består av både lånte og norske ord, vil hovudord vanlegvis vere lånte og funksjonsord norske (*i mente*); da kan ein ha eige oppslag på hovudordet med eventuell tilvising frå det (første eller viktigaste) norske ordet i uttrykket.

6 Oppsummering

Denne typologien er altså eit preliminært forslag frå mi side, tilpassa *Norsk Ordboks* formål og struktur. Det tek utgangspunkt i den potensielle eller reelle konflikten mellom to ulike kriterium for gruppering av fleirordsuttrykk, nemleg *grammatisk oppbygging* og *leksikaliseringsgrad*. Det grammatiske kriteriet gir klart åtskilte kategoriar, mens leksikaliseringsgrad er ein skala med diffuse overgangar. Dermed er det grammatiske kriteriet best eigna som grunnlag for ein rimeleg fast og konsistent typologi, men det er leksikaliseringsgraden som bestemmer kva status eit uttrykk har i språket, og dermed i folks språkkjensle, og denne statusen vil i stor grad spele inn når ordboksbrukarane slår opp etter eit uttrykk for å finne rett form, tyding og bruksmåte. Derfor må leksikaliseringsgraden alltid spele med også i ein grammatisk basert typologi – så vi får ein matrise der uttrykket må plasserast i forhold til to dimensjonar. Eg meiner at ein typologi som den eg har framstilt her, kan fremme ei meir presis og konsekvent behandling av

fleirordige uttrykk i ordbøker. Men 100 % konsekvent blir det aldri; den vagheita som er innebygd i sjølve språket, kan inga ordbok trylle heilt bort.

Litteraturliste

Berkov, Valerij 1997: *Norsk ordlære*. Oslo: Universitetsforlaget.

Svensén, Bo 2004: *Handbok i lexikografi*. 2. utgåve. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

Lars S. Vikør
professor, hovudredaktør, f. 1946
Norsk Ordbok 2014
Universitetet i Oslo
Postboks 1021 Blindern
N-0315 Oslo
l.s.vikor@iln.uio.no